Sosyal Bilimler Dergisi / TheJournal of SocialSciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 41, Ekim 2019, s. 1-10

ISSN: 2149-0821 DoiNumber:<http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.32633>

Prof. Dr. İsrail BABACAN

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı/Eski Türk Edebiyatı,
ibabacan76@gmail.com

DÜNDEN BUGÜNE LEHCETÜ'L-HAKÂYIK¹

Özet

On dokuzuncu asır, Türk edebiyatında pek çok yönden içerik değişimi ve edebî dönüşümlerin olduğu bir asırdır. Dolayısıyla bu dönemde bazı eserlerde çoklu tür özellikleri görülebilir. Makalemize konu olan Âlî Bey'in Lehcetü'l-Hakâyık'ında da böylesi bir durum vardır. Aslında Âlî Bey, edebiyatımızın ilk mizahî sözlüğünü yazar gibi görünerek, geleneksel hiciv ve latifeden ironik tenkide geçişi sağlayan bir eser kaleme almıştır. Ancak Lehcetü'l-Hakâyık'ın asıl mühim tarafı bu değildir. Eserde 360 kadar kavram ve ifadeye tersinden anlam verilmek suretiyle adeta “*Ekşi Sözlüğün prototipi*” oluşturulmuştur. Biz çalışmamızda, eserdeki mizahı bireysel, meslekî, siyasal ve sosyal, felsefî ve fikrî, ontolojik ve itikadî açılardan inceleyerek eserin kalıcılığını sağlayan unsurları ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Lehcetü'l-Hakâyık, Sözlük ve Sözlük Bilim, Direktör Âlî Bey, On Dokuzuncu Asır, Mizah-İroni.

LEHCETÜ'L-HAKAYIK FROM PAST TO PRESENT

Abstract

19th century is the time when there were changes in content in many aspects and literary transformations. Therefore, it is possible to observe multi-genre characteristics in some works of this period. Lehcetü'l-Hakayik by ÂlîBey, the topic of this article, has such features. As a matter of fact, ÂlîBey seems to write the first humour dictionary of our literature, but he has written out a work that

¹ Bu makale, 21-22 Haziran 2019'da Ankara'da düzenlenen “Uluslararası JILSES Kongresi”nde bildiri olarak sunulmuştur.

causes a transition from traditional satire and pleasantry to ironic criticism. However, this is not the main important aspect of Lehcetü'l-Hakâyık. It can be said that “*A prototype of EkşiSözlük*” has nearly been created by giving 360 words an ironic twist in this book. In this article, we try to reveal the factors that make his work memorable by analysing the humour in the book in a personal, professional, political and social, philosophical and intellectual, ontological, and theological perspectives.

Key Words:Lehcetü'l-Hakâyık, Dictionary and Lexicography, Manager ÂlîBey, Nineteenth Century (19th Century). Humour-Irony.

Farklı okumaların, sosyal bilimciyi hangi yöne götüreceği pek belli olmaz. Bu sebepten akademik ve ilmi çalışma yapan kişiler sadece araştırma sırasında değil, haricî okumalarında da ayrıntılara ve satır aralarına dikkat etmelidirler. Çünkü bazen sadece zevk ya da tecessüs etütleri dahi karşımıza, çalışılabilecek önemli konular çıkarabilir.

Böylesi bir niyetle birkaç ay önce gözden geçirdiğim Günay Kut’a ait *Yazmalar Arasında I* adlı kitapta, *Mizâhî Bir Lügat* adlı yazı, sözlükbilim çalışmalarına ilgi duyanlar için merak ve heyecan vericiydi. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Ali Nihat Tarlan Yazmaları arasında, sahife esasına göre numaralandırılmış bir mecmuanın içinde 4 sayfadan müteşekkilmış. Müellifi belli olmayan bu küçük metin Günay Kut’a göre, XVIII. asır sonları veya XIX. asırda kaleme alınmış olmalıydı. Çeşitli başlıklarla bölümlendirilen bu mini sözlük, “birçok bakımdan Âlî Bey’in *Lehcetü'l-Hakâyık*adlı mizahî lügatini andırmaktaymış (Kut 2005: 251). Konu üzerine biraz daha derinleşirken karşıma, Fatma Sabiha Kutlar’ın aynı “lügatçıge” dair tam metnin verildiği bir yazısı çıktı. Buradaki yargıya göre de söz konusu eser, Lehcetü'l-Hakâyık ile aynı yönde ondan önce kaleme alınmış “mizahî bir sözlük”tür (Kutlar 2009: 402). Acaba Lehcetü'l-Hakâyık nasıl bir sözlüktü? Merak ve heyecanım beni, ona doğru sevk etmeye başladı.

Eser, Yeni Türk Edebiyatı derslerinden tiyatro ve mizah konusundan tanıdığımız “Direktör” lakaplı MehmedÂlî Bey’e aitti. 1844 yılında doğduğu sanılan ve Duyûn-ı Umûmiyye Direktörlüğü vazifesinden dolayı “Direktör Âlî Bey” olarak kayıtlara geçen müellif, 1899 yılında vefat etmiştir. Edebiyatımızda daha çok tercüme ve telif tiyatroları ile *Diyojen*, *Çingiraklı Tatar* ve *Hayal* adlı mizah dergilerinde yazdığı latifeler ile tanınmış. Ayrıca çeşitli gezi notları da erbabınca biliniyormuş². Gerek Âlî Bey’i tanıyan gerekse eserleri üzerinden değerlendirmede bulunanlar onun mütevacî, ön plana çıkmaktan hoşlanmayan biri olduğunu ama aynı zamanda, hemen tamamen hayatı boyunca süren memuriyeti ile istibdat yönetiminden kaynaklanan çekinceleri dolayısıyla, bilhassa mizahlarında, ismini saklama ihtiyacı duyduğuna işaret ederler. Bugün dahi gereğince tanınmamasının sebebi ne olursa olsun, Âlî Bey’in Türk mizah tarihi içindeki hak ettiği yeri alamadığı açıktır.

“Hakikatlerin dili, sözlüğü, anlatımı” diye günümüz Türkçesine çevirebileceğimiz Lehcetü'l-Hakâyık’ın üç kez Cumhuriyetten önce, biri tez olmak üzere, üç kez de

²Yazımın asıl konusu müellifin Lehcetü'l-Hakâyık’ı olduğundan burada onun hayatı, eserleri ve edebî kişiliği konusuna değinmedik.Âlî Bey’in hayatı, eserleri ve edebî kişiliğini ana hatlarıyla görmek için kaynakçada tam künyesini verdiğimiz şu eserlere bakılabilir: (Şemseddin Kutlu ? : 9-17; Yıldırım 2006: 1-5; Âlî Bey 1315/1899: önsöz, 2-5).

Cumhuriyetten sonra yayımlandığını tespit ettik³. Lehcetü'l-Hakâyık'ın bazı maddelerinin daha önce yukarıda ismini zikrettiğimiz dergilerde ve *Tarık* gazetesinde kısa anekdotlar şeklinde yayımlandığı kaynakların ittifak ettiği, bilinen bir durumdur. Eser görünüşte bir sözlük olup, eski alfabeye göre harf sırasında düzenlenmiş maddelerden oluşur. 1899'da yapılan ikinci baskısında 350, 1910'da yapılan üçüncü baskısında ise 365 madde vardır. Baskıların karşılaştırılması ve ortak olmayanların belirlenmesiyle birlikte 368 madde ortaya çıkar (Yıldırım 2006: 21-22). Ancak daha sonra içeriğine değineceğimiz eser, bilinen bir sözlük olmayıp kelime, kavram, deyim ve değişik türde ifadelerle eleştirel ve ironik manalar vererek yer yer “tersinden karşılıklar” bulmak suretiyle okuyucuyu güldürerek düşündürür. Bu yönüyle devrinin mizahî panoramasını çizen Âlî Bey, günümüz bakış açısıyla değerlendirdiğimizde, *Ekşi Sözlük*'ün atasını oluşturmuştur diyebiliriz.

Eserin Türü Meselesi ve Mizah Edebiyatımızdaki Yeri

Lehcetü'l-Hakâyık'a ilk bakışta sözlük denmesine denebilir ancak onu bilinen sözlüklerle uyuşturmak ne kadar mümkündür? Türk Dil Kurumu'nun sozluk.gov.tr sitesinde “sözlük” kelimesi, “bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lûgat” diye izah edilmiş. Oysa Âlî Bey'in eserinde, kelime ve deyimleri bildiğimiz manada tanımlamak, açıklamak ya da başka dillerdeki karşılığını vermek niyeti görünmemektedir. Doğan Aksan'ın “sözlük” için yaptığı daha geniş bir tanım, Lehcetü'l-Hakâyık'ı kısmen bu daireye dâhil ediyor gibidir: “bir dilin (ya da birden çok dilin) söz varlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir söz varlığı kitabı” (Aksan 1990: 77). Bu tanımdaki “değişik kullanımlarını” ifadesi, Âlî Bey'in eserindeki, hiç değilse, bazı maddeleri içermektedir⁴.

Bu eser, XIX. asırda kaleme alınması münasebetiyle eskiden sözlük yerine en sık kullanılan lûgat ve kâmûs kavramlarıyla ilişkilendirilebilir. Ne var ki her iki kavramın tanımında da “söz” kelimesi çerçevesinde kitaplaştırılmış hallerine yani “sözlük” manalarına göndermede bulunulmuştur: “*Lûgat: Bir lisanı terkip eden kelimelerin beheri, kelime, söz... Bir lisanın kelimelerini bir tertib-i mahsusdahâvî olup mânâlarını beyan eden kitap. Kâmûs: Bir lisanın kâffe-i lûgatini ve şerh ü tefsirlerini hâvîkitâb*” (Şemseddin Samî 1317/1902: 1341 ve 1039). Lehcetü'l-Hakâyık, bilinen sözlük tarif ve tasniflerine rahatlıkla yerleştirilemeyeceğine göre onu nasıl bir eser olarak nitelendirmeliyiz?

³Buna göre Cumhuriyetten evvel yapılan ilk baskısı kırk adet olup elde kalmadığından tarihi bilinmiyor. İkinci baskısı 1315/1899'da Mısır'da, üçüncü baskısı ise 1326/1910'da İstanbul'da yapılmış. Cumhuriyetten sonra ise ilk kez, “Lehcetü'l-Hakâyık” adıyla müellifinin “Seyyareler” isimli eseriyle birlikte 1962'de Ankara'da Necmeddin Hacıminoğlu tarafından yayımlanmış. Üzerinde tarih olmadığından 1980'li yıllarda yayımlandığını tahmin ettiğimiz Cumhuriyet sonrası ikinci baskısı, Şemsettin Kutlu tarafından sadeleştirme ve çeşitli notlarla yayımlanmış. Son kez, 2006'da Bilkent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde, yüksek lisans tezi içinde Tuğba Yıldırım tarafından, Cumhuriyetten önceki iki baskısı karşılaştırılarak çevriyazı olarak verilmiştir.

⁴Örneğin eserde, sebât için “taannüd”, Ahbâr-ı mugayyebât için “vukûat-ı takip eden kerâmet” ve istikbâl maddesi için “netice-i ahvâl” karşılıklarının verilmesi müellifin, sınırlı sayıda madde için mizah ve ironiyi biraz daha gizleyerek söz konusu kelime ve ifadelerin, günlük dildeki değişik kullanımlarına da yer verdiğini ispatlamaktadır.

Lehçetü'l-Hakâyık'ı edebiyatımızda “gülmece ve yergi” konusunun “incitmeden güldürenler” şubesine dâhil eden Agâh Sırrı Levend onu, Ziya Paşa'nın *Zafernâme ve Şerhi* ile birlikte “gülmeceye asıl yolunu bulduran eserler” diye niteler (Levend 1973: 155). Necmettin Hacıeminoğlu ise önce, “sert, kaba, galiz” bir şekilde doğrudan doğruya saldıran “eski şark hicvi” ile orta oyunu ve tulûat kumpanyalarının temsillerinde görülen kaba ve basit “söz oyunları”nı, Tanzimattan sonra edebiyatımıza gelen “satire” türü eleştiri ile karıştırmamak gerektiğini söyler. Çünkü “satire”, “dil'in inceliklerine, kelimelerin türlü kullanış şekillerine eşya ve hadiselerin ikinci, üçüncü plandaki vasıflarına büyük bir dikkatle nüfuz ve vukufu gerektiren bir edebî sanattır”. Hacıeminoğlu'na göre Ziya Paşa'nın *Zafernâmesi* manzum, *Zafernâme Şerhi* de mensur sahada bu sanatın ilk örneğidir. Âlî Bey ise onun, nesir alanındaki ilk takipçilerindendir. Aralarındaki fark, Ziya Paşa ferdî ve şahsî meselelere yoğunlaşırken Âlî Bey'in daha çok içtimaî aksaklıkları ve beşerî zaafları ele almasıdır (Hacıeminoğlu 1962: 5). Görüldüğü gibi her iki araştırmacı da Lehçetü'l-Hakâyık'ın incitip kırmadan zarif bir ironî içeren vasfına işaret etmektedir. Yani bu araştırmacılara göre eser, mizahın nazik bir çeşidi olup sözlük olma yönü geri plandadır.

Âlî Bey'in Lehçetü'l-Hakâyık'ı ve Seyyâreler'ini, “Türk mizah edebiyatında kendi türünün ilk örnekleri” diye nitelendiren Kenan Akyüz “bu eserlerden birincisi”nin “350 kadar kelime ve tamlamanın sözlüklerde ifade edilmeyen fakat hayatta yer bulan bazı anlamlarını zarif espirilerle” anlattığını söyler. O, eserin, “Türkçenin ilk mizahî sözlüğü” olduğu konusunda emindir (Akyüz 1995: 83). Lehçetü'l-Hakâyık'taki “mizahî söylem”e dair bir yüksek lisans çalışması yapan Tuğba Yıldırım da eserin, “geç dönem Osmanlı edebiyatında mizahî sözlük türü açısından ilk olduğu” kanaatinde. “Batı kültüründe de bazı örnekleri görülen bu tür, yergi ve ironi üretmek” amacını güder. Ayrıca Yıldırım, Lehçetü'l-Hakâyık'ın, “sözlük türünün biçimsel özelliklerini taşısa da bu biçimin zekice taklit edildiği bir mizah metni” olduğu sonucuna ulaşmıştır (Yıldırım 2006: 104). Konuya biraz daha farklı açıdan yaklaşan bir başka çalışmada Lehçetü'l-Hakâyık, 1850'li yıllarda yazılan Gustave Flaubert'in Türkçeye *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü* diye çevrilen eseriyle karşılaştırılarak Âlî Bey'in ondan etkilenmesi ihtimali üzerinde durulur⁵. Neticede eser, “Türkçede ilk kez sözcüklerin ters ve mizahî anlamlarını ortaya koymuştur” (Sönmez 2001: 58). Kısacası bizden önceki araştırmacıların, Âlî Bey'in bir tür sözlük mü yazdığı yoksa sözlük arkasına sığınarak edebiyatımıza yeni bir mizah türü mü getirdiği hususunda tereddütleri vardır.

Ayrıca Âlî Bey'in eserinin kimi maddelerine dayanılarak, argo sözlüğü olduğu da düşünülebilir⁶. Argo'nun 11 farklı tanımın verildiği bir çalışmada ön plana çıkan hususiyetleri, bu sözlüklerin genellikle “sınırlı bir insan topluluğu içinde”, “alt tabaka” ve umumiyetle “hırsız-arsız” takımı arasında “asalak” ve “konuşma dili” özellikleri taşıyan kullanımları içiren dil ifadelerini kapsamasıdır (Aktunç, 1998: 9-11). Oysa Lehçetü'l-Hakâyık'ın genelinde, ileride

⁵İki sözlük arasındaki benzer ve farklı maddeleri irdeleyen makale yazarı şöyle der: “Birbirine çok yakın tarihlerde uzak mekânlarda yazılan iki sözlük arasındaki benzerlik hayli ilginç; ancak bu benzerliği basit bir intihal olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Âlî Bey eğer *Şık Görüşler Kataloğu* diğer adıyla *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü*'nü görmüş ise bir benzerini Osmanlı toplumunu esas alarak düzenlemiş istemiş olmalıdır. Âlî Bey'in Fransa'da yazılan bu sözlükten haberdar olmaması ihtimali de elbet söz konusu” (Sönmez 2001: 59).

⁶Zira eserdeki şu gibi karşılıklar bu düşünceyi kuvvetlendirir: Balkon: Âşık Tüneği; Asıl: Ben miyim ya! Kendisi diyor!; Atlas: Güzel kadın derisi; İkrâmiye: Zügürt tesellisi.

görülebileceği üzere, toplumun zekâ ürünlerine önem veren sınıflarına hitap eden zarif ifadelerle rastlanır.

Öte yandan İslâm ve Osmanlı dönemi Türk hicvi konusunda çalışan Tunca Kortantamer, şöyle bir değerlendirmede bulunur:

“İslam kültürü etkisinde Osmanlı sahasında oluşan Türk edebiyatında temel ilke olarak insan onurunu aşağılayıcı mizah şeklinin teoride reddedilmesine, mizahın zarif, hoş, ölçülü ve yerinde olanının makbul sayılmasına rağmen, mizah ürünlerine bakıldığında pratiğin teoriyle çok zaman uyuşmadığını görmek mümkündür... Aslında Osmanlı dönemi Türk mizahında hezl ve hicv yanında ta’riz, şathiyat, latife, mutayebe, şaka, nükte, suhriyye, fıkra, hikâye gibi adlar altında, toplumsal eleştiri, gülünçleştirerek cezalandırma, eğitim, eğlendirme ve haz verme amacı güden çeşitli karakterlerde çeşitli yazı türleri ve nazım şekillerinden yararlanan zengin ürünler ve etrafında güldürücü hikâyeler oluşan pek çok tip ve kişi vardır” (Kortantamer 2004: 137).

Biz, bu bilgilere dayanarak Âlî Bey’in Lehcetü'l-Hakâyık’ta, geleneksel hiciv ve latife ile modern eleştiri arasında geçiş özelliği taşıyan bir tür beşerî, felsefî, toplumsal ve siyasal tenkit içeren eser yazmak istediği ancak aşadığı devrin getirdiği baskılar dolayısıyla, “sözlük” türü ardına sığındığı düşüncesindeyiz. Aslında Âlî Bey sözlük yazmamış, sözlük türünün kelime, kavram ve ifadelerle verdiği özlü karşılık metodundan faydalanarak, duygu ve düşüncelerini zarif ve sehl-i mümteni biçiminde aktarmıştır. Günümüz okuyucusunun anlayacağı biçimde söylersek, *Ekşi Sözlük ne kadar sözlük ise, Lehcetü'l-Hakâyık da o kadar sözlüktür*. Çünkü bir makalede belirtildiği gibi gülmede, “kişisel hazzın dışında bilinçdışı olarak toplumsal faydanın gerçekleşmesinde aracı olmanın getirdiği bir üstünlükten söz edilebilir. Bunun sonucunda tanık olunan uyumsuzluğun cezalandırılmasıyla psikolojik bir rahatlama gerçekleşebilmektedir” (Tek 2018: 35-36). Aslında eserin başlığındaki “hakâyık” yani “hakikatler” ifadesi bile ironilidir. Çünkü gerçekte yazar, bilinen şeylerin arkasında yatan, toplumsal gerçeklerin ve salt realitenin getirdiği görünürlüğe dikkat çekmektedir. Herkesçe görüldüğü halde dile getirilemeyen hakikatlere... Bir tür malumum ilamı... Âlî Bey devrinin insanını, toplumunu, siyasetini, devletini, âdet ve alışkanlıklarını güldürerek afişe etmektedir.

Eserin Kalıcılığı ve Eserdeki Eleştirel Mizah

Bize göre Lehcetü'l-Hakâyık’ın en mühim vasfı, günümüz mizah hayatını bile canlı aksettirebilir “yaşayan” eleştirel-ironik yönüdür. Zira aşağıda görüleceği üzere, eserin birçok maddesini okuduğumuzda, “tam da bugünü anlatıyor” manalı bir gülümseme oluşur dudaklarımızda. Bu da onun ne kadar “zamanın elinden tutan”⁷ bir eser olduğunu ispatlar.

Edebiyat sosyolojisinin konusu olan “edebî eserin kalıcılığı”na dair farklı görüşler ortaya konmuştur. Batı kaynaklı bir teoriye göre kalıcılığın temelinde, yaşamayı başaran edebî eserin, “sanat âbidelerinin kendi aralarında oluşturduğu ideal düzen ve bütün içinde yer alması” yatar. Bu ideal düzen, gerçekten yeni olan sanat eserinin yaratılmasıyla yeni bir bütün oluşturacak şekilde değişir. Yeni eser yaratılmadan önce eksiksiz olan bu bütün ve onun içinde yer alan eserlerin oluşturdukları düzen, yeni eserin katılmasıyla, bütünle olan ilişkileri, nispetleri ve değerleri bakımından, az da olsa, değişikliğe uğrar; buna yeni ile eski eserler

⁷“Zamanın elinden tutmak” ifadesi, Sadık Tural’ın bir kitabının adıdır (bakınız: Tural, 2006).

arasındaki uyum da denebilir. Yeni eserin içinde bulunduğu düzeni beğenen herhangi bir kimse, geçmişin hale yön verdiğini kabul ettiği gibi, halin de geçmişi değiştirdiğini kabul eder (Eliot, 1990: 37). Bu teori açısından Lehcetü'l-Hakâyık'a baktığımızda onun, hem mizah hem de sözlük olmak açısından, edebiyatımıza yeni bir açılım getirdiği görülmektedir. Çünkü o, sözlükbilim açısından edebiyatımızda daha önce kitap boyutunda numunesi görülmemeyen “mizahî lügat” olduğu gibi mizah açısından da “satire” ya da incitmeden güldüren modern eserlerin öncülerinden sayılabilir. Yani, bir bakıma, söz konusu türler açısından edebiyatımıza getirdiği yenilik, onu kalıcı kılmıştır denebilir.

Batı kaynaklı ikinci teoriye göre, “bir kitabın başarısı, kalıcılığı, ileride yeniden rağbet kazanması yahut bir yazarın şöhret ve itibarı esasen sosyal bir olaydır”. Yani, “yazarın şöhreti edebiyat tenkitçilerinin onun eserine karşı gösterecekleri tepkiye bağlıdır”. Söz konusu tepki, “bir devrin genel okuyucusunu temsil ettiği farz edilen az çok şekil ile ilgili bazı iddialara dayanılarak tespit edilmiştir” (Wellek-Warren 1983: 133). Âlî Bey'in Lehcetü'l-Hakâyık'ının, en azından devrinin mizah çevrelerince, tanınıp takdir edilmesi ve Cumhuriyetten sonra, eski eserlerimizin pek de “nâil olamadıkları” iki farklı baskı ile akademik bir çalışmaya konu olması, genel okuyucuya hitap etmesi ve mizahı “sözlük” gibi farklı bir türden aktarmasına bağlanabilir.

Daha yeni bir edebiyat sosyolojisi çalışmasına göre, “kalıcılığı yakalamış eserin toplumların ruhunda karşılık bulması, o eserleri zaman karşısında daha dirençli kılar. Örneğin XIII. yüzyıldan bu yana kalıcılığını sözlü ve yazılı aktarımla devam ettiren Yunus Emre'nin çağlar boyunca okunması, onun toplum nazarında karşılığı olduğunu gösterir”. Yani “edebî eser yazıldıktan sonra tarihin akışına katılmış olur. Bu akış içerisinde okurlar eseri farklı zamanların şartlarında her okuyuşta yeniden anlamlandırır.... Okuyucu bireyler için böyle olan durum, okuyucu kuşaklar için de geçerlidir. Her devrin okuyucusu edebî eserden yaşadıkları çağın şartlarına göre farklı çıkarımlar yapabilirler (Tüzer-Hüküm 2019: 189 ve 191). Bize göre Lehcetü'l-Hakâyık'ı günümüz yaşayışıyla uyumlu kılan asıl unsur da budur. Çünkü eser dikkatle okunduğunda, yaşadığımız devrin okuyucusu olan yeni kuşaklar, kendi durumlarını ve toplumsal hayatı, onda canlı bir şekilde görerek onu yeniden anlamlandırabilirler.

Lehcetü'l-Hakâyık'taki mizah söylemini, Nizamettin Uğur'un “Anlambilim” adlı kitabındaki tasnife göre incelediğini söyleyen Tuğba Yıldırım (Yıldırım 2006: 34) eserdeki mizahî söylemi, *insan olmanın ayırt edici özellikleri ve insan davranışları, kadın erkek ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili siyasal ve toplumsal söylem ve diğer maddeler* ana başlıkları altında incelemiştir. Görüldüğü üzere araştırmacı, çalışmasında daha çok psikolojik ve sosyolojik bir bakış açısına sahiptir. Biz, yapacağımız incelemede, benzer bakış açısına sahip olmakla birlikte tasnifimize günlük hayat, düşünce, felsefe ve değeri de katmaya çalışacağız. Ayrıca bu tasnifte yer alan maddelerin, eserin kalıcılığı üzerindeki etkilerini irdeleyeceğiz. Bunu yaparken yer yer, yaşanan hayatı dikkate alan popüler bir üslup da kullanacağız. Bize göre Lehcetü'l-Hakâyık' takiironik mizah şu açılardan ele alınabilir⁸:

1. *Bireysel Eleştiri*: Âlî Bey Lehcetü'l-Hakâyık'ta bireysel eleştiriye daha çok kavramlar üzerinden yürütür: “İhtiyât (tedbirli ve ölçülü davranma): Gençlikte lâzım ama insan ihtiyarlukta mâlik (sahip) oluyor. Edâ: Çirkinlerin tesellisi. Uhuvvet (kardeşlik): Evet ama

⁸Maddelerde yer verdiğimiz örnekler, Lehcetü'l-Hakâyık'ın 1315/1899 baskısından alınmıştır. Örneklerin sayfa numaraları için bu baskıya bakılabilir. Ayrıca maddelerin izahında parantez içindeki ifadeler tarafımıza aittir (makale yazarı).

kesesi ayrı. *Hubb-i zât* (kendini beğenme): *Aşk-ı hakîkî* (gerçek aşk). *Hırs-ı şân* (şöhret düşkünlüğü): *Pek yükselmek için pek alçalmayı bilmek*", örneklerinde olduğu gibi.

"Aldanmak: *Ric'at-i ümîd* (ümide dönme), Beğenmek: *Aynaya bakarken hissolan hal*, *Baş ağrısı: Bahâne*" ve "*İsrâf: Delik kese*" maddelerinde görüldüğü üzere eserdeki bireysel eleştirinin bir kısmı, insan davranışlarıyla ilgilidir. "*Saçma: Muârizumuzun eskârı* (fikrimize karşı gelenin düşünceleri)" ve "*Avanak: Yakayı ele veren sârik* (hırsız)" gibi maddelerde ise bazı durumların insanın anladığı gibi olmadığına dikkat çekilir.

Şöhret düşkünlüğünü "pek yükselmek için pek alçalmayı bilmek" ve avanak tabirini "yakayı ele veren hırsız" diye manalandıran yazarın, günümüzü kişisel açıdan ne kadar yansıttığını okuyucuya bırakalım!. Acaba Lehcetü'l-Hakâyık nesillere hakkıyla tanıtılsa, eserdeki bireysel eleştiri anlayışının devrimizi de şu veya bu şekilde anlamlandırması mümkün olur mu ve bu durum onun kalıcılığını sağlayan önemli unsurlardan biridir diye düşünülemez mi demeden geçemiyoruz.

2. *Meslekî Eleştiri*: Âlî Bey devrinde meslek erbabı ve mesleklerin icrasından çok çekmiş gibi görünmektedir. Eczacılikten edebiyatçılığa, avukatlıktan veterinerliğe kadar pek çok mesleğin kötü uygulamalarından ironiyle bahseder. Yaşarken mahkeme ve avukatlarla nasıl bir problemi vardı bilinmez ama onlara verdiği manalar, günümüz hukukçularının kulağına küpe olmalıdır: "*Mahkeme: Hafezenallâhî'd-dâreyn* (Allah iki dünyada korusun), *matbah-ı adâlet* (adalet pişirilen yer), *mersi* (teşekkürler) *karnım tok!*". Bu dünyada mahkemelerin elinden kurtulmuş olabilir müellif ama umarız öbür tarafta da mahkemelerle uğraşmaz (!). O dönemde Osmanlı hukukunda yeni yer almakta olan avukatlığa ise öyle bir karşılık bulmuştur ki, bazı kimseler bu karşılığı okuyunca -işini hakkıyla icra edenleri tenzih ederim- "meslek geldiği gibi duruyor diyebilir: "*Avukat: Mücrimler* (suçlular) *câme-şûyucusu* (çamaşır yıkayıcısı)", yani suçluların kirli çamaşırlarını yıkayan!

O, tabipliğe yani doktorluğa -onlara yolu daha çok düştüğünden ve onları kızdırmak istememesinden olsa gerek (!) - dolaylı yoldan *Îade-i âfiyet*(sağlığa kavuşma) maddesine verdiği anlamla dokundurur. Bu kavrama verdiği karşılık "*zavallı tabiblerin bunda ne kabahati var*"dır! Ancak eczacı ve baytarlara (veteriner) karşı daha cesur ve acımasızdır. Bu meslekleri şöyle izah eder: "*Eczacı dükkânı: Derûnundaki* (içindeki) *ilaçların ilaçlarınnef*" ini (faydasını) *alandan çok satan görür imiş. Baytar: İnsana diyecek yok. Çünkü etibbâya* (tabiplere) *müracaat edip etmemek yed-i ihtiyârındadır* (kendi elindedir). *Lâkin şu biçâre* (çaresiz) *hayvanlardan ne isterler*". Âlî Bey, kendisiyle aşağı yukarı aynı mesleği icra edenler ve bunların icra sahaları hakkında da acımasızdır. Çünkü ona göre, "*edîb*"lik, "*birkaç ahab beyinde* (dostlar arasında) *teâtî* (alıp verilir) *bir ünvân*"dan ibarettir. Bugünkü söyleyişle kendileri çalar kendileri oynar (!) Şâir ise "*söz kantarcısı*"dır. "Tarih" mi? O zaten, "*kurt meseli, züğürtledikçe eski defterleri karıştırmak*"tır. Diplomatlığa daha ince bir göndermede bulunur: "*Muvâfakat eder görünerek* (razı olmuş gibi görünerek) *istediğini yaptırmak*". Eserde, benzer bir şekilde vâiz, "*sermâyesini yemez tâcir*" ve feylesof (filozof) da "*daha ziyâde bedbaht* (kötü şanslı) *olmadığından dolayı kendisini bahtiyar* (mutlu) *bulan*" kişidir. Yazarın meslekler hakkındaki ironik mizahından ziyade, mesleklerin icrasındaki hatalar mı Lehcetü'l-Hakâyık'ı kalıcı kılmıştır acaba?

3. *Siyasal ve Sosyal Eleştiri*: Âlî Bey, siyasal ve sosyal eleştirilerinde, devamlılık esasına riâyet eder. Kanaatimizce sadece yaşadığı dönemde değil, geçmişten devrine uzanan devamlılık çizgisi üzerinde hareket eder. Sanırız bu yaklaşım onun eserini kalıcı kılmıştır. Âlî Bey, XIX. asırda

dilimize dâhil olan politika kelimesiyle başlar ironilerine: “Politika: Ekserî yalan söylemeli, dâimâ vaat etmeli, iş becermeli vesselam!”. Yaşadığı yüzyılın ıslahat asrı olduğunu bilen yazar, bu kavrama dokundurmadan geçmez: “Islahat: Köhne elbise tamiri”.

Kaleme aldığı tiyatrolar ve yaptığı tercümelerle “müstağrib” sayılan Âlî Bey, ilginç bir şekilde batının kullandığı bazı siyasal ve sosyal kavramları da şu misallerde olduğu gibi tenkit eder: “Barbar: Barutu icat etmeyenler. Moda: Maymunlar ma'bûdu (ilahı)”. Diplomatik dile o günlerde yeni gelen diplomatları ise, dolaylı yoldan vurur: “Dûrbîn (dürbün): Müshil almış diplomat!”.

Hem sosyal hem siyasal sayılabilecek bazı kavramları da bugünkü ironik bakışla açıklar yazar: “Rüşvet: Hizmet mukabili hediye. Sirkat (hırsızlık): Ekmek mi? Vay utanmaz herif! Milyon mu? Aşk olsun!. İkrâmiye: Züğürt tesellisi”.

Âlî Bey sosyal eleştirilerinde hemen daima, bir yaraya parmak basan gözlemci gibidir şu örneklerde görüldüğü üzere: “Dost: Bize hizmete hazır zannettiğimiz kişi. İftirâ: Ne kadar kat' (kesilme) ve tathîr (temizleme) edilse, yine zuhur ettiği yerde eser bırakır muzır (zararlı) o”. Evlilik kurumu ve buna bağlı kavramlar hakkındaki ironileri de dikkat çekicidir: “Nikâh: Dîbâce-i Talâk (boşanma önsözü). Görünür kaza: Evlenmek. Koca: Müste'cir-i dâimî (Sürekli kiracı). Yaş: Kadınların ketmine (saklanması) muktedir oldukları sır”.

Onun, devrinin hukukî bir müessesesi olan “kıyas” (eski hukukta suçun birebir karşılığıyla cezalandırılması) hakkındaki yorumu, bu gruptaki ironilerinin şaheseri (!) gibidir: “Kıyas: Mesela bir güzel kadını tutup rızasına muhalif (kendi istemeksizin) olarak dudaklarından öperim. Kadın dava edecek olursa o da beni tutarak aynıyle dudaklarımdan öpebilir!”.

4. Felsefîk ve Düşünsel Eleştiri: Lehcetü'l-Hakâyık'ın bu gruptaki eleştiri ve ironilerinde, derin bir tahlil aramamak lazım. Zira eser, felsefîk bir sözlük değildir neticede. Yazarın ince tenkitleriyle yapmak istediği, sadece yüzeysel gülmecelemlerle okuyucu üzerinde hızlı ve çarpıcı bir etki oluşturmaktır. Eserin canlılığı ve kalıcılığını sağlayan şeydir bu.

Âlî Bey'e göre, toplum tarafından bizzat düşüncenin kendisi zararlı addedilir. Dolayısıyla düşünmek kurttur, zehirleyicidir. Buna bağlı olarak devrinde kullanılan iki fikrî kavramı şöyle izah eder: “Efkâr (fikirler): Köhne beyinlere âriz olur (musallat olan) bir çeşit kurt. Tefekkür (düşünme): Tesmim-i dimâğ (zihni, beyni zehirleme)”. Yazara göre fikir ve düşünce böyle olunca, âlim ve câhil de birbirinin zıttıdır: “Âlim: Bir şey bilmediğini bilen. Câhil: Bir şey bilmediğini bilmeyen”. O, aynı bakış açısıyla olumlu ya da olumsuz bildiğimiz kavramları da -tabiri câizse- “tersinden ironiye” tâbi tutar: “Tefeyyüz (ilerleme, yükselme): İlerlemek için bazen gerilemek lâzımmış. Af: Ahsen-i intikâm (en güzel intikam). Müttefik: Bize ihtiyacı olan. Mecnûn (deli): Bizim gibi düşünmeyen. Maharet: Karda gezip izini belli etmemek, çamur içinden para toplayıp ellerini kirletmemek”.

Lehcetü'l-Hakâyık'ın yazarı eserini kalıcı kılmak amacıyla, bazı kavramlara felsefîk izah getirirken, toplumun zihinî, tarihî ve kültürel arka planına hitap ederek ironik üslubun benzetme yöntemini, şu örneklerde olduğu gibi ustalıkla kullanır: “Çirkinlik: Kitabı açıp okumayı arzu ettirmez bir cilt. Adâlet: Mizân-ı kem-ayâr (ayarı bozuk terazi). Gurur: Bir tavus ki tüyleri döküldüğü halde yine kuyruğunu yelpaze gibi açar. Mübalağa (abartma): Hurdebîn-i İraniyân (İranlıların mikroskobu). Nâdir (az bulunur): Zen-i ma'kûl-gû (akla yatkın konuşan

kadın). *İtminân* (güvende olma): *Güliden yatak*". Âlî Bey'in, "hiç" maddesinden görüldüğü üzere, çok az da olsa ciddî felsefik izahları da vardır: "*Hiç: Asl-ı her çîz (her şeyin aslı, temeli)*".

5. *Ontolojik ve İtikadî Eleştiri*: Âlî Bey bu sınıftaki ironilere insan cinsi, ona zıt gördüğü hayvan, insan vücudu ve insan vücudunun maruz kaldığı hastalıklarla başlar. Elbette ki böylesi ontolojik kavramlara getirdiği izah umumiyetle başka mevzulara değinmek içindir, gerçekçi değildir: "*İnsan: Ahlakî bozulmuş vahşî. Hayvan: Lüzumsuz vakitte gelen dost. Cüce: Büyük adamların yakından görünüşü. İskelet: İnsan kanaviçesi. A'sâb (sinir, sinir uçları): Etibbânın (doktorların) ellerine geçmiş ipuçları. Zekâ: Sükût etmeyi bilmek. Romatizma: Muhbir-i zamân-ı te'ehhül (evlenme zamanının geldiğini haber verici). Somnambol (uyurgezerlik): Uykuda bile ağzı durmayan karı*".

O, bu gruptaki ironileri içinde, öncelikle erkeklerin zıttı gördüğü kadınlara, aslında toplumun sakat düşüncelerini aksettirmek maksadıyla şu şekilde özel bir yer verir: "*Nisâ (kadın): Aks-i amel-i ricâl (erkeklerin tersini yapan). Dul: Kiralık boş hâne (ev). Desîse (aldatma): Kadın lügatine müracaat (kadın maddesine bakınız). Hatar-ı Azîm (büyük tehlike): Güzel karı*". Kadınların elinden ne çekmiş (!) bilinmez ama, Âlî Bey'in melek ve şeytan gibi itikadî literatüre bağlı kavramlar için getirdiği izahlar dahi, doğrudan veya dolaylı, kadınlarla ilgilidir: "*Şeytan: Sadık-i nisvân (kadınların sadık dostu). Melek: Yeryüzünde gördüğümüz bütün cennetten koğulanlar*".

Din ve itikatle ilgili kavramların içinin boşaltılması her devirde mümkün bir durumdur. Buna bağlı olarak Âlî Bey, itikadî bazı kavramların, en azından kendi dönemi için, ne anlama geldiklerini ağır bir ironiyle dile getirir: "*Hayır dua: Ucuz hizmet. Hizmet: Nisyânıgâlip âdemlere (unutması kolay adamlara) ediliyor. Tenâsih (Hint inancına âit öldükten sonra başka bir bedende dirilme düşüncesi): Hintlilerin itikadınca ba'de'l-mevt (öldükten sonra) hayvan olunur imiş... Bizde bi'l-aks (tam tersi)*".

SONUÇ

Türk edebiyatı, farklı türlerde zengin ürünler veren bir edebiyattır. Hatta bu konu ayrıntısıyla değerlendirildiğinde, her edebî türün altından, başka bir türü de tespit etmek mümkündür. Yazıda söz konusu ettiğimiz Âlî Bey'in Lehcetü'l-Hakâyık'ı, bunun en bâriz numunelerinden biridir.

Biz, Âlî Bey'in aslında, edebiyatımızın ilk mizah sözlüğünü yazar gibi görünerek geleneksel hiciv ve latifeden ironik tenkide geçişi sağlayan bir eser kaleme aldığını düşünmekteyiz. Gerçekte yaptığı şey, sözlük türünün özlü anlatımından faydalanarak mizahına kalıcılık sağlamaktır. Elbette ki o, sözlük türüne, klâsik lügat olmanın dışında beşerî, toplumsal, siyasî ve felsefî boyutlar da katmıştır. Bu durum Türk mizah edebiyatının XIX. asrın ikinci yarısında kazandığı olgunluğu yansıttığı gibi, türün toplum içinde her dönemde, benzer bir karakterle devamlılık gösterebileceğini kanıtlar.

Günümüz bakışıyla değerlendirdiğimizde Lehcetü'l-Hakâyık, "*Ekşi Sözlük*" diye adlandırılan sözlük türünün prototipi ve atası sayılır. Böylece sözlüklerin bilinen işlevleri dışında mizah gibi temel fonksiyonları olabileceğini de gösterir. Öte yandan bu eser, bireysel, toplumsal, siyasî, felsefî ve itikadî düzlemde, Türk toplumunda değişmeyen karakteristik

özellikleri ve sorunları yansıtır. Lehçetü'l-Hakâyık gerçekte, “*dünden bugüne*” uzanan toplumsal yaralarımızın atlası gibidir.

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan (1990). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) Cilt III*, Ankara: AKM Yayınları.
- Aktunç, Hulki (2002). *Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akyüz, Kenan (1995). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, Ankara: İnkılâp Kitabevi.
- Âlî Bey (1315/1899). “Mukaddime” (yaz. Ali Muzaffer), *Lehçetü'l-Hakâyık*, Mısır: Matbaa-i Osmâniyye, ss. 2-5.
- Eliot, Thomas Stearn (1990). *Edebiyat Üzerine Düşünceler (trc. Sevim Kantarcıoğlu)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1962). *Lehçetü'l-Hakâyık-Seyyareler*, Ankara: Dün-Bugün Yayınevi.
- Kortantamer, Tunca (2004). “Osmanlı Dönemi Türk Mizah Anlayışı”, *Eski Türk Edebiyatı - Makaleler-*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kut, Günay (2005). “Yazmalar Arasında 1: Mizahî Bir Lügat”, *Yazmalar Arasında Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları 1*, İstanbul: Simurg Yayınları, ss. 249-252.
- Kutlar, Fatma Sabiha (2009). *Lugat-ı Mizah*. International Journal of Central Asian Studies, Volume 13, ss. 401-439.
- Kutlu, Şenseddin (t.y.). “Yazar ve Eser Hakkında”, *Lehçetü'l-Hakâyık*, İstanbul: Tercüman Yayınları, ss. 9-20.
- Levend, Agâh Sırrı (1973). *Türk Edebiyatı Tarihi 1. Cilt*, Ankara: TTK Yayınları.
- Sönmez, Sevgül (2001). “Lehçetü'l-Hakâyık ve Yerleşik Düşünceler Sözlüğü”, *Virgöl*, S. 38, ss. 58-59.
- Şemseddin Sâmî (1317/1901). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Tek, Zeynep (2018). “Henri Bergson’un Gülme Kuramı Üzerinden Haldun Taner’in Sancho’nun Sabah Yürüyüşü Adlı Hikâyesinin İncelenmesi”, *TYB Akademi*, S: 24, ss. 31-49.
- Tural, Sadık (2006). *Zamanın Elinden Tutmak*, Ankara: Yüce Erek Yayınevi.
- Tüzer, İbrahim-Hüküm, Muhammed (2019). *Edebiyat Sosyolojisi-Edebiyata Sosyolojiden Bakmak*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Wellek, R.-Warren-A. (1983). *Edebiyat Biliminin Temelleri (trc. Ahmet Edip Uysal)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Yıldırım, Tuğba (2006). *Lehçetü'l-Hakâyık’ta Mizah Söylemi*, Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.